

Şəddat CƏFƏROV

"Bakı məbəsi"nin direktoru, Respublikanın ilk poliqrafçı alimi, iqtisadiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan və Rusiya Yazıqları və Jurnalistlər Birliklərinin üzvü

Artıq dəfələrlə qeyd olunduğu kimi Nizami təkə bizim xalqımız üçün deyil, dünya mədəniyyəti üçün də misilsiz söz ustası olaraq mübahisəsiz qəbul olunur. Təsədüfi deyil ki, təkə onun qəhrəmanlarını özününküləşdirmək istəyənlər çoxdur. Belə ki, Nizamının möhtəşəm qadın obrazı Şirin həm xarakter, təbiət etibarilə, həm də doğulub böyüdüüyü yerinə, yurduna görə Bərdə şahzadəsi olduğuna baxmayaraq, onu ayrı-ayrı vaxtlarda mənəviyyat qəsbkarları özününküləşdirməyə çalışmışlar. Şirinin ermoni şahzadəsi kimi təqdim olunması mənəviyyat qəsbkarlığından başqa bir şey deyil. Eləcə də, Nizamının unudulmaz obraz-

qıtaçılarının Şirvanşahın tələbinə münasibəti qismən fərqli olsa da, məsələnin mahiyyətində türklüyə münasibətin açıq-aşkar duyulmasına heç kim şübhə etmir. Məsələyə bu yəndən yanaşanda mənim üçün maraqlı idi ki, Elşad Səfərli hansı münasibəti əsas götürür?

Elşad Səfərlinin dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi "Türkanə söz"ün misilsiz ustadı kitabının adı belə onun mövqeyini dəqiqliklə, bütün aydınlığı ilə ortaya qoyur. Bu, çox dəyərli, fundamental tədqiqat əsərinin ikinci fəslə bütövlükdə oxucuya "Türkanə söz"ün misilsiz ustadı" adı ilə təqdim olunur. Bu da onu göstərir ki, Elşad Səfərli həm elmi, həm də psixoloji baxımdan Nizamini "Türkanə söz"ün misilsiz ustadı" olaraq qəbul edir. Hətta ikinci fəslin girişində hələ də bu məsələlərlə bağlı mübahisələr açmaq istəyənlərə öz mövqeyini tutarlı dəlillərlə, Nizamışünaslıqda böyük iz qoymuş görkəmli alimlərin qənaətləri ilə əsaslandırır.

Xüsusilə oxucunu razı salan bir cəhəti də bəri başdan diqqətə çəkmək yerinə düşərdi. Elşad Səfərli adlarını çəkdiyi görkəmli Nizamışünasların tədqiqatları ilə yaxından tanış olur. İrəli sürdüyü tezisləri havadan qoparılmış kimi oxucuya təqdim etmir. Böyük fikir sahiblərinin qənaətlərinə əsaslanır. Elşad Səfərli görkəmli elm xadimlərinin qənaətlərinə əsaslandığı üçün onun "Türkanə söz" haqqındakı qənaətləri tarixi reallıq kimi qəbul edilir. Tədqiqatçı yazır: "Nizami bəlkə də "Leyli və Məcnun" poemasının yazılması üçün Şirvanşah I Axsitanın göndərdiyi sifariş məktubundakı yuxarıdakı əksini tapan fikirlər qədar onu əsəbləşdirən ikinci belə bir halla heç vaxt üzlaşmamışdı. Çünki şairin ana dilinə bu cür təhqiramiz münasibət

kimi təqdim edənlər də çox vaxt təsadüfi adamlar deyil.

Nizamiyə münasibətin müxtəlifliyi zaman keçdikcə daha geniş aspektdə üzə çıxır. Görkəmli Azərbaycan alimləri ən müxtəlif tərəflərdən Nizamının türklüyünə şübhə edənlərə tutarlı cavablar vermişdir. Hətta bəzən bu cavabların özləri də mübahisələr doğurur. Elşad Səfərli professor Xəlil Yusifovun fikirlərinə münasibət bildirir-kən yazır: "Tədqiqatçı X.Yusifli "Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi" monoqrafiyasında "türklük (yəni əhdinə sadiq olmamaq) bizim vəfamızın sifəti deyildir, türksəyaxı sözlər bizə yarasmaz" sözləri Azərbaycan dilinə "türk dili yarasmaz şah nəslimizə" şəklində yanlış tərcümə edilmişdir" - deyər qeyd etmişdir. Bu fikirlə tam şəriklik. Amma "türklük" bizim vəfamızın sifəti deyildir nə deməkdir? Axı misranın bu şəkildə tərcüməsində fikir kifayət qədər alınmışdır. Və yaxud, "türklük" sözünün "əhdinə sadiq olmamaq" kimi vurğulanması - "türklər əhdinə sadiq olmur-lar" fikrini doğurmurmu? Düşünürük ki, prof. X.Yusiflinin birinci misra ilə bağlı izahı ağlabatan deyildir. Bizə elə gəlir ki, fərqli tərcümələr sırasında misranın ən doğru çevrilməsi M.Əlizadəyə məxsusdur. Onun tərcüməsində "Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil" misrasında fikir kifayət qədər aydındır. Tərcümədə diqqətə çəkmək cəhət daha çox digərlərindən fərqli olaraq "türklük" sözünün "türkcəlik" şəklində çevrilməsidir və bu ifadə doğru məzmunun bəlkə də açar sözüdür. Artıq burada söhbət "türk"dən, "türklük"dən yox, "türkcəlik"dən, yəni dildən - türk dilləri "axınına" əsas-sız (Axsitan düşüncəsinə görə) qoşul-madan gedir". Göründüyü kimi Elşad Səfərli təqdim etdiyi qənaətlərdə mü-

Hətta bir çox hallarda əslən türk olan hökmdarlar belə türk dilinə münasibətdə özlərinə, mərəmlərinə uyğun mövqe tuturdular. Belə bir mövqeni böyük türk sərkərdəsi, güclü hər b xadimi Qacarlar sülaləsinin böyük hökmdarı və böyük türklərdən biri kimi tanınan, eləcə də, qaniçəliyi və qəddarlığı ilə də tarixin yaddaşından silinməyən Qacar da sərgiləyirdi.

Onun türk dilinə münasibətini "Va-qif" dramında Səməd Vurğun da yə-tərincə təqdim edir. Təsədüfi deyil ki, Elşad Səfərli Qacarı türk dilinə münasibətini məhz Səməd Vurğunun əsərinə istinadla xatırladır: "Həqiqət naminə bunu da qeyd edək ki, böyük xalq şairimiz S.Vurğun bu əsəri yüksək səviyyədə tərcümə etsə də, bəzi məqamlarda, xüsusən də şahlara, hökmdar-lara münasibət romantik tendensi-yalı pafosuna uyğun olaraq rəngləri müəyyən qədər tündləşdirməkdə qə-ləmə sərbəstlik vermişdir. Bu da bəzi hallarda yanlışlığa gətirib çıxarırdı. Onun bu cəhətdən Axsitana münasibə-ti də "Vaqif" pyesində Ağa Məhə-məd Şah Qacarı kəskin ifşasında S.Vurğun qələmində həddini aşan bir sərbəstlik görülməkdədir. Hansı ki, "Aristotelə görə, sənətkarın sərbəstli-yi bədii yaradıcılığın qanunları daxilində olmalı, Nizami Gəncəvinin qənaətinə, şair xəyalını ipini əlində buraxmamalıdır". Bu mənada Axsitanın dilində "türkanə söz"lə bağlı məlum beyti tərcümədə daha sət formada, özünün istədiyi şəkllə salması dediklərimizin sü-butudur". Elşad Səfərli böyük Səməd Vurğunun Şirvanşah hökmdarı Axsita-nın mövqeyini onun özünün ifadəsin-dən daha sət şəkildə tərcüməyə gətirir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki əslində hökmdar türk dilinə haqarətini bildirir. Və onu saray dilinə məxsus bir ustalıqla pərdələyərək sətə çatdırır. Nizami poetik sənətinin istedadlı və-risrlərindən biri kimi Səməd Vurğun da onun nisbətən pərdəli düşüncələrini Qacarı mövqeyi ilə uyğunlaşdırır, həm "Leyli və Məcnun" poemasının tərcüməsində, həm də "Vaqif" dra-mında oxucunun yaddaşından silinmə-yəcək bir gücdə araya gətirir.

Nizami ana dilinə hökmdarın münasibətini hissiz, emosiyasız qarşılaya bilməzdi. Elə ona görə də "Leyli və Məcnun" poemasının əvvəlində bu haqarətli münasibətə öz emosiyasını gizlətmir. Elşad Səfərli sözünə davam edərkən yazır: "Sifariş məktubunda ana dilinə haqarət bəslədiyi Nizamiyə Axsitanın bir sənətkar kimi yanaşması isə olduqca yüksəkdir. Lakin sənətinə verilən yüksək qiymətdə nəyisə ustad, da-hi bir şairə necə, nə təhər etməyi öyrətmək cəhdi yersiz idi. Bəlkə də Nizami ana dilinə rixşənd edilməsi ilə yanaşı daha çox hiddətləndirən, əsəbləş-dirən amil Axsitanın yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ustada dərs vermək cəhdində bulunması idi.

Sözün sərraflıyam, sən ki bilirən, Təzəni köhnədən tez seçənəm mən. Qudratın böyükdür, ona-on yarat, Onda beş verməyi birdəfəlik at. Axsitan "ona-on" deyəndə - qızılı, "onda beş" deyəndə isə qatışıq qızılı nəzərdə tuturdu. Yəni yazdıqların saf kimi bakir və qiymətli olsun, onda beş kimi qızıl qarışıq, qatışıq, qəlp olmasın". Nizami Gəncəvi sözünü mecaz-larla deməyin ustası idi. Şahın tələbi də onun istedadının qəzəb qılıncı çək-məsinə səbəb olur.

Bütün hallarda "Türkanə söz"ün misilsiz ustadı"nü müəllif Elşad Səfərli tərənnüm edir. Ən başlıcası, o, Nizami-nin türklük ruhuna sevgisini gizlət-mir. Və bu da Elşad Səfərlinin sevgi-sini istər-istəməz öz oxucusunu cazibəsinə almağa səbəb olur.

(Davamı 11-ci səhifədə)

"TÜRKANƏ SÖZ"ÜN MISİLSİZ USTADI

larından biri kimi hər bir oxucunun sevimli olan Fərhad da təbiət etibarilə Azərbaycanlıdır. Hətta Nizamidən sonra Arif Ərdəbili Fərhadnaməni bütövlükdə onun möhtəşəm obrazını yaratmağa həsr etmiş və Fərhadın Azərbaycana bağlı olduğunu təsdiq etmişdir.

Nizamının bütün yaradıcılığında türkə ehtiram, türkə sevgi, türk ruhunun tərənnümü açıq-aşkar duyulur. Hətta bir çox hallarda mübahisəli olsa da, "Leyli və Məcnun" poeması ilə bağlı tədqiqatlarda da Nizamının türk ruhuna, türk sözünün özüne, ümumiyyətlə, türkənə sözə verdiyi dəyər hətta sıradan olan oxucunun belə diqqətini çəkir.

Uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "Leyli və Məcnun" poemasını sifariş edən Şirvanşahın əsəri farsca yazmaq tələbi də təkzib olunmur.

Əvvəllər bir çox tədqiqatlarda türklərin Azərbaycana gəlişi orta əsrlərin əvvəllərinə münqer edilirdi. Sonralar "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqatı da göstərdi ki, türklərin Azərbaycanda olması heç də deyildiyi kimi orta əsrlərin əvvəllərinə aid deyil. Hətta ərəb xəlifəsinin "Azərbaycan haradır" sualına onun ətrafında olan bilgi sahibləri cavab vermişdilər ki, Azərbaycan o diyardır ki, orada lap qədim zamanlardan türklər yaşayır. Demək, mənşəcə özünü türklərdən ayrı tutan Şirvanşah "Leyli və Məcnun" dastanını Nizamının türkcə yazacağı ehtimalını da düşünüb. Çünki qədim Albaniyadan bəri türklər bu diyarda aparıcı tayfalarından biri olaraq mə-lum idi. Ayrı-ayrı tərcüməçilərin, təd-

onu hövsələdən çıxartmış, təmkinini pozmuşdu.

Türk dili yaramaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili biza. Görəsən, həqiqətəni Axsitanın sifarişində "türkanə soxən"ə münasibət tərcümədə verildiyi kimi olmuşdur? Bir sıra mənbələrdə, həmçinin, yazıçı, akademik M.İbrahimovun "İskəndərnamə" kitabına poema ilə əlaqədar yazdığı "Günəş kimi parlaq" geniş "ön söz"ündə gördüyümüz mənzərə fərqli tərcümələrdə fərqli yanaşmaların da mövcudluğunu ortaya çəkir. Y.E.Bertelslə prof. M.Əlizadənin sətiri tərcüməsində birinci sətiri tərcüməsi S.Vurğunun, Y.E.Bertelsin, R.Əliyevin tərcüməsindən tam fərqli - "Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil" şəklindədir. Bizcə, bu misranın digər tərcüməçilərlə fərqləndirən fərqli çevrilmələri əsas məği, mənanı qavramaqda müəyyən dolaylılıq yaratmışdır. M.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, "bəzi tədqiqatçıları məhz bu tərcümə fərqləri Nizami fikrindən uzaqlaşdırır". Elşad Səfərli-nin bu qənaətləri ona görə maraq doğurur ki, hələlik Nizamışünaslıqda yüksək zirvələr fəth etmiş böyük simaların fikirləri bir-biri ilə toqquşmur. Əksinə, biri digərini tamamlayır və elə bir ümumi mənzərə yaradır ki, biz bu mənzərədə Nizamının türk ruhu ilə böyüdüyünə şübhə etmirik. Deyək ki, hansısa bir tərcümədə türkcəliyin vəfalı sifət olmadığı deyilsə, demək, bu düşüncənin Şirvanşahdan gəldiyinə ehtimal daha güclüdür.

Yeri gəlmişkən, bütün ciddi-cəhdləri ilə Nizamini farslaşdırmaq istəyən tədqiqatçılar özlərini qəsbkarlıq niyyətlərindən əl çəkmədikləri kimi böyük Azərbaycan şairini fars sənətkarı

bahisə doğuran məqamlara işiq salmağa çalışır. Amma əsas odur ki, bu münasibətlərin hər birində Axsitanın türklüyə münasibəti açıq-aydın duyulur. O başqa məsələdir ki, fikirlər, mülahizələr qarşı-qarşıya gələndə hansı daha üstündür və dəqiqdir - buna ancaq məntiqi hökm edə bilər.

Elşad Səfərli, nəhayət, türk və ya türkcəlik anlayışının mahiyyətinə vərmaq baxımından öz qənaətlərini də diqqətə çəkir. O, çox dəqiq göstərir ki, Axsitan türk anlayışına siyasi cəhətdən təhlükəli mahiyyət kimi baxdı-ğı üçün Nizamini də türkcə yazmaq-dan çəkindirməyə çalışmışdır: "Biz ehtimal edirik ki, əslində Axsitan "türkcəlik" deyəndə bir sıra müsəlman xalqlarının öz mənsə mənsubiyyətini "türk" anlayışına bağlamasını təhlükəli hesab edirdi. Buna görə də türk (Azərbaycan) dilinə haqarətli baxırdı. Bəlkə də o, Nizamiyə azərbaycanlı ol-masına işarə vurmaqla, özünü türkə bağlayır, "türkcəlik" (dil baxımından) etməyiniz heç də sizin bir xalq kimi bizə sadiqliyiniz, əhdinizə vəfanızın əlaməti, sifəti deyil - demək istəmişdi. Və açıq-aşkar "türkanə söz" bizə layiq deyil, yüksək nəşəbdən (nəsildən) do-ğulanlara, yüksək, yəni "ona - on" söz lazımdır söyləmişdi". Elşad Səfərli Axsitanın mövqeyinin siyasətə bağlı olması birbaşa deməyə də, bunu demək olar ki, başa düşüləcək qədər aydınlığı ilə bildirir.

Ayrı-ayrı zamanlarda Azərbaycana hakimiyyət edən qüvvələrin türk dilinə xor baxması təsadüfi deyildi. Çünki onlar yaxşı bildirdilər ki, türk dili mə-nəvi istinad olaraq türklərin birləşmə-sində əvəzsiz rola malikdir.

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

“TÜRKANƏ SÖZ”ÜN MİSİLSİZ USTADI

Hər bir dövrün hökmdarı sarayda ən müxtəlif ixtisaslar, sənətlər, peşələr üzrə, eləcə də, hərbi, iqtisadi, siyasi məsələləri yaxşı bilən mütəxəssislərdən ibarət, indiki təbirlə desək, bir institut saxlayırdı. Bu o demək idi ki, hökmdar hər hansı bir məsələ haqqında fikir yürüdükdə, ölkənin, yaxud xalqın qarşısında duran ciddi bir məsələni həll edirsə, işi bilənləri yığaraq məşvərət edir, onları dinləyirdi. İstər-istəməz hökmdarın belə məşvərətləri dövlətçilik tələbləri ilə bağlı idi. Elə indinin özündə də ayı-ayrı dövlətlərin başçıları iş bilən mütəxəssislərsiz keçinmir.

Axsitan Şirvanşahlının məşhur hökmdarlarından idi. Ona kifayət qədər güclü bir dövlət miras qalmışdı. Sözsüz ki, özü də sarayda böyümüş, dövrün elmlərini kifayət qədər ona öyrətmişdilər.

Əbülülə Gəncəvinin sarayda formalaşmış poeziya akademiyası da Şirvanşahlının mənavi yetkinliyində əvəzsiz rol oynamışdı. Demək, Şirvanşah Axsitan ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyət məsələlərini kifayət qədər güclü bilirdi. Onun Nizamiyə müraciət edərək “Leyli və Məcnun” dastanının fars dilində yazılmasını istəməsi təsadüfi deyildi. O yaxşı bilirdi ki, adına bağlanmış dastan qonşu ölkələrin hökmdarlarına da gedəcək. Şübhəsiz, qonşu şərq ölkələrinin saraylarında fars dili poeziya dili kimi qavranılırdı. Və Axsitan da fars dilində yazılmış əsəri özü üçün şöhrət bilirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, özünü sözün sərrafı bilir, təzəni köhnədən seçməyi bacaran, “sözbilən” adlandırılan. Bunlar əslində pis deyil. Pis odur ki, Axsitan əsas mətləbdə fars dilini uca tutduğunu Nizamiyə çatdırır.

Elşad Səferli Nizamini əsas mənəbə hesab edərək, onun öz sözləri ilə məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışır. Şahin Nizamini qarşısına qoyduğunu tələb, hətta bir qədər də kinayəli tərzdə yanaşması Nizamini mənavi mühitində qəzəb qarışığı bir hərəcan yaratması təbii görünməli. Bu məqamları açıqlayarkən Elşad Səferli yazır: “Nizamini, əlbəttə, bu sözlərin əsəbləşdirməməsi mümkündür idi. Çünki böyük şair heç vaxt sözə xəyanət etməmiş, sözə vicdanla yanaşmışdı. Bu, əslində məşhur Dağıstan şairi Rəsul Həməzətovan vaxtı ilə bir şeirində dedi ki, “məşhur ustaya kuzəyə hardan qulp qoymağı öyrətmək” kimi yersiz, artıq bir məsləhət idi”. Nə qədər sərrast mülahizədir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Elşad Səferlinin dövrün nəbzini tutan məqamlara müraciətə Nizami böyüklüyünü göstərən mülahizələri təkcə elmiliyi ilə yox, həm də şirinliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatçı “Türkanə söz”ün misilsiz ustası” kitabının ikinci faslini, demək olar ki, başdan-başqa Nizami və türk mənavi mühitini tədqiq etməyə həsr edib.

Nizami elə sənətkardır ki, onunla bağlı hər hansı bir məsələni üzden keçməklə, özünə zəhmət vermədən, asan yolla mülahizə bildirməklə ötürmək olmur. Elə bu səbəbdən də müəllif öz kitabında bütövlükdə Nizami irsinin və eger belə demək mümkünsə, Nizami mədəniyyətinin türk ruhu ilə min tellərlə bağlı olduğunu Axsitan və Nizami münasibətində də açıqlamağa cəhd edir və etiraf etmək lazımdır ki, onun bu cəhdləri çox uğurlu yeniliklərlə müşayiət olunur.

Elşad Səferli məsələyə bir qədər daha köklü şəkildə yanaşmaq üçün mülahizələrini gətirdikcə dərinləşdirməklə yazır: “Ancaq burda məsələnin maraqlı bir tərəfi üzə çıxır. Bəzi tədqiqatçıların bunu nəzərdən qaçırdıqlarını qeyd etmək mümkündür. Buna müəyyən qədər, akademik, görkəmli yazıçı Mirzə İbrahimov

diqqət yetirsə də, yuxarıdakı bənddə Axsitan konkret narazılığının nə ilə bağlı olması haqqında bir söz demir, ancaq: “Bu beylərdəki sətiraltı mənalar, gizli işarələr, eyhamlar diqqətə layiqdir, açılmağa möhtacdır. Məlum deyil ki, nə üçün Şirvanşah Nizamiyə “Qüdratin böyükdür, ona on yarat, onda beş verməyi birdəfəlik at” deyir. Bununla o nəyə işarə edir? Nizami nə vaxt “onda beş” verir? Məgər hamısa “ona on” yaratmayıbmı? Məgər bir az əvvəl Şirvanşah şairin qüdrətindən, hikmət xəzinəsindən dirlər çıxartmaq məharətindən danışmırdımı? Bəs indi bu narazılıq nədir? - deyər yazmaq kifayətlənir. Və Axsitanın narazılığını sözünün davamında yalnız şairin ana dili ilə bağlayır. Amma biz düşünürük ki, Axsitanın “ona on” tələbi heç də dillə bağlı məsələ deyildir. Əgər Şirvanşah özünü “sözün sərrafı” kimi qələmə versə, “təzəni köhnədən tez seçməsinə sətiraltı məharətindən fəxrli danışsın və onun “təzə-köhnə” söhbətində təzənin bir sıra şairlərinin yarıdıcılığında daha çox “köhnə” əsasında yazıldığına zəmanəsində çox müşahidə etdiyinə, yazılan “təzənin” belə hallarda “ona on” yox, cəmiyyət tərəfindən “onda beş” səviyyəsində köhnəni təkrarladığı üçün qarşılandığına açıq-aşkar söz altı eyham edilirsə, belə də hansı dildən söhbət gədə bilər? Biz fəhm edirik ki, burada söhbət Nizamini “Leyli və Məcnun” əsərinə qədərki yazılan nümunələrin (yəni əvvəlki iki poeması - E.S.) cəmiyyət və ədəbi-elmi proses tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmamasından - şairi bir çoxlarının Şənayi Qəzəvi və Firdovsi mövzularının guya əksəriyyətini tamamilə təkrarlamağa günahlandırmaları, bir növ süniliyə yol verməsi ilə əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də Axsitan Nizamini “ona on” yaratmaq qüdrətinə malik olmasına baxmayaraq əvvəlki əsərlərində öz “saf qızılını” başqalarının (əlbəttə, buda söhbət mövzudən gedir - E.S.) qatışıq, saf olmaları qızılını təmizləyən “onda beş” kimi xarakterizə edirdi və bir növ Nizamini bu cür hallara yol verməsinə təəssüflə yanaşırdı. Nizamini bu cür hallara yol verməsinə təəssüflə yanaşırdı. Nizamini bəzi həmsərləri, həmçinin ondan çox-çox sonrakı dövrlərdə məhdud baxışlı burjuva mütəxəssisləri, iranpərəst və Qərbi bir sıra ədəbiyyatşünas - şərqşünas alimləri də məhz bunu ona ciddi irad tuturdular. Bundan, çox güman ki, Şirvanşah məlum idi. Buna görə -

Kamal Cövhərinin xəzinəsindən
Gör, kimin sapına inci düzürsən -
beytində - Sən Axsitanın sapına inci düzdüyünü, onun hökmdar kimi incinin saf, yaxud qəlp olmasını, eyibli gövhəri eyibsizdən çox yaxşı ayırd etməsini bilməyib olmasan - deyəndə bir az sərt - ultimativ olaraq, bəlkə də əvvəlki iki poeması haqqında eşitdiklərinə işarə vurmus, deyilənləri ona unudurmuşu məsləhət bilmişdir”. Elşad Səferli də bu qeydlərində göstərdiyi kimi, Axsitan dövrün böyük sənətkarlarını, demək olar ki, tanıyırdı. Onların nəyə qadir olduğunu yaxşı bilirdi. Onun Nizamiyə müraciətlərindən də aydın olur ki, ayı-ayrı saraylarda yaranmış böyük ədəbiyyat örnəklərindən xəbərdardır.

Axsitan çox istəyirdi ki, onun şərifinə bağlanan dastan özünə qədər yazılmış olanların hamısını “dizini qatlasın”.

Nizami yaradıcılıq üçün hər an alovlanmağa hazır sənətkar idi. Axsitan ona belə bir dastanı sifariş versə də, verməyə Nizamiyə “Leyli və Məcnun” poemasını yaratmaq üçün kiçik bir istinad

da bəs edirdi. Çox güman ki, Nizami Axsitansız da ya “Leyli və Məcnun”u, ya da hansısa bir dastanı yazmalı olacaqdı. Əgər belə demək mümkünsə, Axsitanın təklifi yerinə düşürdü. Nizami də onun bu təklifini mənevəyiyatı vurulan zərbə kimi qəbul etsə də, “Leyli və Məcnun” dastanını yaratmaq istəyi hər cür maneələri aşmağa qadirdi.

Doğrudur, Elşad Səferli öz mülahizələrində daha irəliyə gedir. Hətta Axsitanın dillə yox, mövzuyla bağlı tələb irəli sürdüyünü də deyir. İnsafən Elşad Səferlinin dəllələri də kifayət qədər əsaslı görünür: “Axsitanın “sözün sərrafı”na, “təzəni köhnədən tez seçməyən”, “qüdrətin böyükdür onda - on yarat” deməsi məhz fəhm etdiyimiz anlamdadır. Bu heç də M.İbrahimovun yazdığı kimi, dillə yox, galdiyimiz qənaətlə bağlıdır və bu qənaətimiz, düşünürük ki, yazıcının fikrinin həqiqətə uyğun olmadığına bizdə şübhə yeri qoymur. Çünki Axsitanın “ona on” yarat tələbi dil yox, sifir təzə mövzu məsələsidir. Nizamini özünün yazdığı kimi, o, şairdən məhz qızıl əyarına gümüş qatılmamış, qatışıq əsar, yəni (özgənin işlədiyini köhnə mövzularından istifadə etməmə - E.S) “Min eşq kitabından yüksək və təzə” mövzuda əsar tələb edirdi. Axsitan Nizamiyə “ona on” şərti, yaxud əsassız gileyi, əslində şair haqqında lokal müstəvidə qeyri-elmi, yanlış formalaşdırılmış fikir və mülahizələrdən qaynaqlandır”. Mələmur *ki, Elşad Səferlinin mülahizələri bezi psixoloji məqamları da nəzərə alır. Axı Nizami üçün bir hökmdarın sifarişini erköyün yanaşması az qala onun həyatı bahasına başa gələ bilər.

Ən böyük şairlərin belə cüzi erköyünlüyü hökmdarlar tərəfindən asan həzm olunmur. Əgər Xaqanini yada salsaq, Şirvanşaha onun arasındakı fikir itiləflərinin nəyə gətirib çıxardığını da nəzərdən qaçıra bilmərik. Doğrudur, Xaqani ilə bağlı mülahizələr göstərir ki, o, Şirvanşahlardan narazılığını qonşu ölkələrdən olan dövlət xadimlərinə məktubları ilə bildirmişdi və məktublar da ələ keçmişdi.

İndi Nizamini cüzi olaraq cızıqdan çıxması da onun həyatı üçün belə bir təhlükə yarada bilər. Və Elşad Səferli yaxşıdır ki, bu məqamları da nəzərdən qaçırmır: “Bunu da qeyd etməyə dəyər ki, Nizamini Axsitanın sifarişinə kəskin poetik mövqə nümayişinin onun üçün olduqca riskli nəticəsi, əks gözləntisi ola bilər. Lakin böyük şair zəhmətinin müqabilində özünü “Hər zəhmət sonunda bir səadət var” misrasına əsaslanan müqafatına da göz yumaraq, adına kitab bağlayacağı məmduhunun onun dilinə təhqirənə münasibətində dözməyərkən kəskin təhqidi yanaşması dövrünə görə, əlbəttə ki, böyük cəsarət nümunəsi idi.” - Gör, kimin sapına inci düzürsən” hökmü zahirən sadə görünsə də, məzmunca çox ağır iraddır və Axsitanın sifarişində dil şərtindən, sözə vicdanlı korifey bir şairdən “ona on” tələbindən sonra Nizamini təminini pozan - zəncirdə bəlkə də üçüncü ə əngərli halqadır. Buna görə ki, Nizamidə anam, bəxşiş naminə tələmtə-ləlik “xalturaçılıq” meyillərinə qapanmaq cəhdləri onun sənət kredosuna tamamilə ziddir. Hansı ki, şairin özü əsərlərində hamısa bu cür hallara qarşı barışmaz olmuşdur. Analoji kontekstdən heç də təsadüfi deyildir ki, “Yeddi gözəl” poemasında

Mənsə çalışmışam hər an yaxşı bil,
Xalis qızıl verim, onda beş deyil.

Yəni xalis, təmiz, yüzdəyüz ayarlı qızıl verim ki, əsərimin keyfiyyəti yüksək

olsun, - deyər yazmışdı. Buna görə də Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında “Kitabın yazılmasının səbəbləri”, “Məni inkar edənlərdən şikayət” hissələrində onun şair qüdrətinə kölgə salmaq istəyənlərə, haqqında hədyan söyləyənlərə kifayət qədər kəskin və tutarlı cavablar verir”. Elşad Səferlinin qeyd etdiyi kimi, Axsitan əsərin yazılması üçün xəssislik göstərmiş. Hətta Nizamiyə verəcəyi qızılın yüksək əyarından da bəhs edir.

Hökmdarlar üçün dünyanın güc mənbəyi maddi sərvətdir. Siyasi hakimiyyətdir. İndi Axsitan da Nizamiyə sifariş verəndə həm hökmdar olduğunu, həm də zəhmətini özünü xəssislik etmədən, çox dəyərli qızılla ödəyəcəyini də diqqətə çatdırır.

Axsitan artıq dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi ayı-ayrı hökmdar idi. Hətta o hiss edirdi ki, Nizami onun bu sifarişinə qarşı bir erköyünlük də göstərə bilər. Ona görə də öz işini ehtiyatlı tuturdu. Həm Nizamiyə açıq-aşkar hədə gəlmirdi, həm də onun zəhmətini qədərindən də artıq ödəməyə hazır olduğunu diqqətə çəkirdi. Tədqiqat işinin bu yerləri təkcə elmi təhlillər kimi deyil, həm də dünyanı gəldi-gedərliyi, insan tələfinin maddiyyatlardan asılı olduğu haqqında maraqlı düşüncələrlə diqqəti cəlb edir.

Elşad Səferli doğru olaraq yazır: “Axsitanın Nizamiyə dahi, qüdrətli bir şair kimi yanaşması əsə diqqətəlayiq idi, çünki o, şairin “onda - on” yaratmaq qüdrətindən çoxdan aqah idi. Və belə bir şairin öz xalqına mənsub olmasını kim istəməzdi ki? Elə bunun nəticəsi idi özü Nəzi Kəyan taxi-taxının varisi hesab edən Axsitanın çox-çox sonralar nəsil davamçılarını onu farslaşdırmaqdan, fars şairi kimi təqdim etməkdən çəkinirdilər. Bunların sırasında İranpərəst, fars təəsübünü çəkən alimlər buna çox cəhd edirdilər. Təəssüflər olsun ki, bir neçə Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimləri, adibləri də özlərini Nizamiyə münasibətində əsassız, ehtiyatsız söylədikləri mülahizələri ilə belələrinin dəyirmanına su töküür, allərinə bəhanə verirdilər. Belə ki, Azərbaycanın ilk ədəbiyyatşünas alimi, təhqiqatçı hesab edilən Firudin bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini sistemləşdirməyə ilk təşəbbüs göstərmiş “Azərbaycan ictimaiyyətinin ədəbiyyatı” (1903) kitabında yazılı ədəbiyyatımızın başlanğıc mərhələsi üçün bu cahansümlü şairin heç adını belə xatırlamır və ədəbiyyatımızın başlanğıc tarixini Vaqiflə əlaqələndirir, ədəbi dilimizin də banisi onu elan edir”. Elşad Səferlinin qeyd etdiyi kimi Nizamiyə münasibət bir çox hallarda onun yaradıcılıq dili ilə bağlı mübahisələr yaradıb. Göründüyü kimi, tədqiqatçı Firudin bəy Köçərliyə də adını təsadüfi çəkmir. Zənnimizcə, Elşad Səferlinin gileyi haqlıdır. Axı Vaqif qədər Azərbaycan ədəbiyyatının çox möhtəşəm səhifələri yazılmışdır.

Bu yerdə hələlik bir məqama da diqqət cəlb etmək yerinə düşərdi. Nizamini həyatı ilə bağlı məlumatlar göstərir ki, heç də Axsitanın verdiyi qızıl ondan axırıncan xoşbəxt etmir.

Nizami ömrünün sonunda demək olar ki, ehtiyac içərisində yaşayıb. Ağır xəstəliklərdən də əziyyətə çəkib. Amma hökmdarların heç birisi ömrün o acı çağlarında onu yada salmayıb. Bu da hakimiyyət, var-dövlət sahiblərinin Nizamiyə vəfası.

Çox acıdır, deyilmi?

(Davamı var)

31.03.2022